

Сакиева С.С., Курганбаева М.Т., Умарова К.

**АДАБИЙ ОКУУГА ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ ОКУУЧУНУН СӨЗҮН ӨСТҮРҮҮГӨ
АРНАЛГАН ЭМГЕКТЕРДИН МАЗМУНУ, АЛАРДЫН ТҮЗҮЛҮШҮ**

Сакиева С.С., Курганбаева М.Т., Умарова К.

**СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ ТРУДОВ, ПРЕДНАЗНАЧЕННЫХ ДЛЯ ЯЗЫКОВОГО
РОСТА ПРИ ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ ЛИТЕРАТУРЕ**

S.S. Sakieva, M.T. Kurganbaeva, K. Umarova

**THE STRUCTURE AND CONTENT OF WRITINGS, INTENDED FOR LANGUAGE
GROWTH WHEN TEACHING STUDENTS LITERATURE**

УДК:371/126.

Макалада кыргыз башталгыч класстарында адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы боюнча белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин кандидаты Султан Турусбековдун окуучунун сөзүн өстүрүүгө арналган алгачкы эмгеги талдоого алынат. Ошондой эле эмгектин мазмунундагы баалуу методикалык ыкмалар, алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот.

В статье рассматриваются труды обучения литературного чтения известного ученого, кандидата педагогических наук, Султана Турусбекова. Также в содержании говорится о приемах и методах обучения и их особенностях.

The article observes the works of teaching literary reading of the famous scientist, candidate of pedagogical sciences, Sultan Turusbekov. Also this content tells about the teaching methods and their peculiarities.

Башталгыч класста адабий окууга үйрөтүүнүн методикасына арналган изилдөөлөр, алардын практикалык мааниси мектепте жана ЖОЖдо колдонулгандыгы жөнүндөгү маалыматтарды издөө, аны табуу эне тилин окутуунун методикасынын тарыхында белгилүү. Башталгыч мектептеги эне тилин окутуунун методикасына арналган эмгектер өтө эле сейрек, же аз экендиги маалым. Бирок ошондой болсо да, бул илимде аздыр-көптүр изденүүчүлөр бар экендигин айтуу абзел. Кенже мектеп жашындагы кыргыз балдары үчүн алгачкы «Алиппени» түзгөн И.Арабаевди, балдар өз алдынча окусун деп хрестоматия түзгөн кызыл профессор К.Тыныстановду, кыргыз балдарын сабаттуу окууга, жазууга үйрөтүүнүн окуулугун жана методикасын түзгөн С.Наматовду, балдардын кол жазма сулуулугуна үйрөтүүгө эмгектерин жараткан Н.Макешовду, М.Жаныбаевди, түшүндүрүп окуу боюнча алгачкы кандидаттык эмгегин жазган С.Турусбековду, 50 жылдан ашык өзүнүн педагогикалык эмгегин башталгыч класста кыргыз тилин окутууга арнаган профессор К.Сартбаевди, окуу сабагында сөздүк жумушун жүргүзүүнү Х.Дөталиевди, зат атоочту окутууга арнаган окумуштуу Б.Рысбекованы, морфологияны окутууну доценттер А.Мураталиеваны, Б.Чокошеваны, синтаксисти окутууну доцент М.Раимбекованы, адабий окуунун дидактикалык талаптарын сунуштоо менен улуттук

«Адабий окууну» түзгөн доцент А.Токтомаматовду, адабий окуунун этнопедагогикасын изилдеген, улуттук «Алиппени» түзгөн профессор С.Рысбаевди, ЖОЖдордо башталгыч класстын мугалимдерин даярдоодо фонетиканы окутууну боюнча доцент А.Акуновалардын ысымын атоого болот. Бирок ошолордун ичинен адабий окуу боюнча бир топ эмгектерди жараткан, ушул багыт боюнча илимге чыйыр салган окумуштуу Султан Турусбековдун өзүнчө орду бар экендигин белгилеп коюу биздин парз экендигин эске алып, ушул макаланын мазмунун окумуштуунун эмгектери жөнүндө азыноолак сөз козгоону туура таптык.

Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын тажрыйбасында Султан Турусбековдун өзүнчө орду бар экендиги эне тилин окутуу методикасынын тарыхында белгилүү. Адабий окууга үйрөтүүнүн методикасы боюнча алгачкы жолу кандидаттык диссертациясын (Алматы, 1962) коргоп, кыргыз балдарынын окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун, көркөм чыгарма аркылуу сөзүн өстүрүүнүн теориялык жана методикалык иштелмелерин иштеп чыккан окумуштуу. Буга мисал катарында Султан Турусбековдун «1-4-класстын окуучуларынын оозеки жана жазуу речин өстүрүүнүн жолдору» (1962) деген эмгегин белгилөөгө болот. Анда ушул эмгектин методикалык мазмуну жөнүндө кеп козгосок туура болчудай.

Эмгектин басылганына 50 жылдан ашса да, мазмунун жоготпогондой сезилет. Себеби, методикалык колдонмо кайра басылган жок, же кайрадан иштелген эмгек жаралган жок. Эмгек 2 бөлүмдөн турат: 1.Окуучулардын оозеки жана жазуу речин өстүрүүнүн жолдору. 2. Класстар боюнча жүргүзүлүүчү сөздүк жумуштарынын практикалык бөлүгү. Эмгектин башталышында автор: «Бул эмгек кыргыз башталгыч класстарынын мугалимдери үчүн методикалык курал катарында биринчи жолу түзүлүп олтурат. Мурда сөз өстүрүү жумуштары боюнча атайын басылган методика, же методикалык курал жок болгондуктан кыргыз башталгыч класстарында бул жакшы жолго коюлбай келе жатат» – деген сөз менен башталган. Чындыгында, бул сөз мындан көп убакыт мурун жазылса да, ушул күнгө чейин өзүнүн актуалдуулугун, мазмунун жоготпой келе жатат.

Себеби, мындай эмгек жаралбады.

Эмгектин «Окуучулардын оозеки жана жазуу речин өстүрүүнүн жолдору» деген бөлүгү сөз өстүрүүнүн теориялык жана практикалык бөлүгүнүн мааниси терең ачылгандыгы менен баалуу. Башталгыч класстарда эне тилин окутуудагы эң башкы негизги милдеттердин бири – окуучуларды туура сүйлөөгө гана өзүнүн түшүнүгүн, билгенин сабаттуу жазып берүүнү үйрөтүү болот. Мектеп жашындагы кенже бала өзүнүн көргөн-билгенин аз да болсо, бирөөгө оозеки түшүндүрө алат. Ал эми өз оюн жазуу аркылуу билдирүүнү бала турмушунда биринчи жолу мектепте, баарынан мурда, эне тилин окууда кездешет. Өз оюн жазуу жүзүндө билдирүүнүн ыгын бала эне тилин окуу процессиндеги практикалык көнүгүүлөрдү такай иштөө аркылуу гана үйрөнөт. Ошондуктан жазуу жүзүндөгү көнүгүүлөрдү үйрөтүүнүн буга окшогон алгачкы учурлары окуучулар үчүн бир кыйла кыйын болушу мүмкүн. Эскерте кетчү нерсе, биз макаланы жазууда окумуштуунун эмгекти түзүүдөгү сөздүк терминдерин өзгөртпөй берүүгө аракет жасадык.

Окуучулардын сүйлөө речи менен ойлоо сезими бири-бирине тыгыз байланыштуу болот. Демек, окуучунун оозеки, жазуу речин өстүрүү үчүн анын ойлоо речин өстүрүү керек. Бул жөнүндө орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский: «Кимде-ким окуучунун сөз байлыгын өстүргүсү келсе, баарыдан мурда анын ойлоо сезиминин жөндөмдүүлүгүн өстүрүү керек» деп көрсөтөт. Башкача айтканда, окуучунун оозеки речи канчалык өссө, сүйлөө речи ошончолук жөндөмдүү боло тургандыгы жогорудагылардан байкалат. Ал эми бул жумуштарды ишке ашыруу үчүн төмөнкү талаптар сунушталган: өзүнүн оюн угуучуга түшүнүктүү кылып айтып бергидей болуу, грамматикалык эрежени туура колдонуп, сүйлөмдөгү сөздөрдү туура байланыштыра алгандай болуу, окуучунун речинин так жана ачык болушу, демек, окуучу керектүү жана маанилүү сөздөрдү өз орду менен пайдалангандай болуусу. Мында сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ордуна келиши, сөз мүчөлөрүнүн туура пайдаланышы ж.б. байланыштуу болот, окуучунун речиндеги сөздөрдүн адабияттык тилде туура берилиши, башкача айтканда, диалектикалык таасирлерге адаттанбагандыкты речиндеги сөздөрдөн көрсөтө алуу, окуучунун речи логикалык жагынан бири-бирине байланыштуу болуусу сунушталган. Ал эми окуучулардын оозеки, жазуу речин байытуу иши негизинен үч бөлүмү сунушталган.

1. Байланыштуу тексттердин үстүндө иштөө.
2. Сөздүк жумуштары боюнча.
3. Сүйлөм боюнча.

Сөздүк жумуштарды жүргүзүүнүн төмөнкү формалары каралган.

1. Сөздүн маанисин аныктоо.
2. Окуучуларга белгилүү болгон атооч сөздөрдүн белгилерине, кыймылына карата ажыраттыруу. Мисалы, кант (таттуу), туз (ачуу) ж.б.
3. Заттарды табигый жаратылышына карай

ажыратуу (карга-канаттуу, кыш-кар, жаз-көк ж.б.).

4. Заттын белгилерине карай ажыратуу (алма-тоголок, ак, кызыл, таттуу, кычкыл ж.б.).

5. Класста ар түрдүү салыштыруу, сүрөттөрдү туура ажырата билүүгө байланыштуу болгон сөздүк жумуштар (күркүрөгөн-күз, жаркыраган-жаз, көзү оттой жайнады, ак селделүү бийик аска тоолор, күн нуру төгүлдү, боздогон бороон, буулуккан күн).

6. Сөздүк жумушка байланыштуу бирдей унгу, бирдей мүчөлүү сөздөрдү таптыруу (бала-балалык, баладай, балага, бак-бактуу, бакчылык ж.б.).

Сөздүк жумуштарын жүргүзүүнүн системасы класстар боюнча сунушталган. Мисалы, 1-класста сүйлөм боюнча өтүлгөн жумуштар 2-класста кайтанып, ошону менен бирге заттын атын, белгисин, кыймылын билдире турган сөздөр аныктатылат. Суруолорго толук жооп берүүчү сүйлөмдөрдү түздүрүү аркылуу сөздүк жумуштарын жүргүзүүнүн методикасы иштелген. Ал эми 3-4-класста жалан сүйлөмдү жайылма сүйлөмгө айландыруу менен сөздүк жумушун жүргүзүүнүн методикасы каралган.

Эмгекте окуучунун оозеки жана жазуу речин өстүрүүдө логикалык жатыктыруунун системасы каралган. Логикалык көнүгүүлөр окуучулардын ойлоо сезимин кенитери баса белгиленген. Заттардын аттарын, өңүн, даамын, көлөмүн бири-бирине салыштыруу, окшоштуруу, байланыштыруу жана сүрөт тартуу, аңгеме жүргүзүү аркылуу өтүлө тургандыгы каралган. Ал эми улуу педагог К.Д.Ушинскийдин «Логикалык ойлоону иши болбосо, оозеки жана жазуу речинде айрым ой жана айрым сөздөрдүн маанилери окуучулар үчүн жеткиликтүү түрдө түшүнүктүү болбойт» – деген сөзүнө басым жасаган. Башталгыч класстарда логикалык жатыктыруу иштеринин төмөнкү формалары каралган: 1. Буюмдарды топтоштуруу (стол, стул, пальто, костюм, идиш). 2. Үй жана жапайы айбандар, канаттуу куштар (жылкы, кой, уй, кулжа ж.б.). 3. Сүйлөмдөр аркылуу сөздөрдүн абстрактуулук жактарын түшүндүрүүгө болот (уй-мал, тал-жыгач ж.б.). 4. Жандуу, жансыз заттардын аттарын топтоштуруу (малдар – кой, эчки, жылкы ж.б.). 5. Окуучуларга заттар жөнүндө жалпы түшүнүк берүү (токой – карагай, арча, четин, кайын, тал, терек ж.б.). 7. Буюмдарды, заттарды, өңү, түсү, даамы, адамдардын мүнөзү, кесибине карата салыштыруу, окшоштуруу (кара карга – ак куу, ачуу-таттуу, чоң-кичине, шайыр-түнт, уста-чоркок). Бул сунуш кылган методикалык сунуштар мектеп тажрыйбасында колдонулуп, толукталып келе жатат. Мындай ыкмалар эне тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу иштелгендигин белгилөөгө болот.

Башталгыч класстарда жазуу жумуштары боюнча сөз өстүрүү жумуштарынын формалары класстар боюнча бөлүштүрүлгөн. 1-класста: 1. Суруолорго толук жооп жаздыруу. 2. Сүрөт боюнча аңгеме түздүрүү. 3. Бир нече ойдун ичине ала турган суруолорго жооп жаздыруу. 4. Берилген суруолордун негизинде кыска, жеңил аңгемелерди жазуу.

2-класста жүргүзүлгөн жазуу жумуштары улантылат, кеңейтилүү менен сүрөттү карап, анын мазмунуна карата план түзүү, ошол темага карата план боюнча аңгемени жазуу, мугалим теманы айтып, ошол темага ылайык келе турган сөздөрдү жазуу, 3-4-класста да ушул сыяктуу эле сөз өстүрүүгө байланыштуу жазуу жумуштарынын формалары берилген. Ал эми жогорудагыларды тастыктоо иретинде ар бир класста каралуучу тапшырмалардын түрлөрү пландаштырылган.

Эмгектеги белгилей кетүүчү баалуулук – бул ар бир класстагы сөз өстүрүү жумуштарынын формалары өзүнчө көрсөтүлүп, алардын теориялык жана практикалык булактары сунушталгандыгында. 1-класста алиппеге чейинки мезгилде аткарылуучу көнүгүүлөрдүн формалары төмөнкүлөр экендиги белгиленген: 1. Окуучулардын аң-сезимин байкаштыруу (баланын сөз байлыгын байкоо, берген суроого жооп бере алгыдай болуу, окулган, же айтылган аңгемелердин мазмунун өз сөзү менен түшүнүшүнчө айтып бере алышы, окуучу өзүнүн үй турмушу, же ойногон ойну, же иштеген иши боюнча сүйлөп берүүсү), окуучуларды ачык, туура, түшүнүктүү сүйлөөгө көндүрүү, ошону менен бирге сүйлөмдөн сөздү, сөздөн муунду, муундан тыбышты ажыратышты оозеки, практикалык түрдө үйрөтүү, окуучулардын өздөрүнүн билген ырларынан айттыруу, элдик кызык жомоктордон айтып берүү, элдик оозеки жомоктордон окуп, айтып берүү, сөздүк жумуштарды айрым түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин аныктатуу, заттардын түрлөрүнө карата ажыратыруу, класстын ичиндеги буюмдар, үй буюмдары, оюнчуктар, окуу куралдары, жер жемиштер, табышмактар аркылуу, оозеки, жазуу жана саноо жумуштарындагы жаны сөздөрдү айттыруу ж.б. Ал эми бул жумуштарды жүргүзүү үчүн мугалимдин, окуучунун сүйлөө маданиятын калыптандырууда байкоо жумуштарын жүргүзүүгө карата күндөлүк уюштуруунун жолдору берилген. Бул жумуштарды аткарууга карата сүрөт боюнча аңгеме жүргүзүүнүн үлгүлөрү, жомок боюнча аңгеме өткөрүүнүн, тыбыш менен тааныштыруу аркылуу окуучунун сөзүн өстүрүүгө карата сабактын практикалык иштелмелери сунуш кылынган.

Ал эми алиппе мезгилиндеги сөз өстүрүү жумуштарынын формалары: тыбыш боюнча көнүгүүлөр жүргүзүү: сүрөт боюнча суроо-жооп иретинде аңгеме аркылуу сүйлөм түздүрүү, андан тыбыштын тамгасын көрсөтүү, аны айттыруу, тамганы кесме тамгадан таптыруу, аны катыштырып, набордук полотно аркылуу сөз, сүйлөм түздүрүү, 1-класстын окуучуларына сөздүк жумуштар боюнча айрым сөздөрдүн маанисин аныктоо, заттарды бөлүп көрсөтүү, үй айбандары (жапайы айбандар, үй куштары, жапайы куштар ж.б.), сүрөт менен иштөө, сүрөтүн көрүнүшүндөгү заттардын атын атоо, сүрөт боюнча сүйлөм түзүү, окуучуларды түшүнүп окууга көндүрүү, күз мезгилиндеги экскурсияда көргөн иштери боюнча сүйлөтүү, сөз өстүрүү жумуштарын

жүргүзүүдөгү сабактардын үлгүлөрү киргизилген. Ал эми аларды үйрөтүүгө карата таблицалардын курамы берилген. Мындай таблицалар менен иштөө окуучунун логикалык ойлоосун өнүктүрүүгө шарт түзө алары талашсыз. Бул таблицалар учурдагы мектеп тажрыйбасында кластер деп пайдаланууда. Демек, окумуштуунун эмгегиндеги жаңылык катары баалоого болот.

2-класстагы сөз өстүрүү жумуштарына негизинен сүйлөм түзүү жумуштарына арналган. Заттардын атын, кыймылын көрсөтүүчү сөздөргө, жалаң сүйлөмдү жайылма сүйлөмгө айландыруу, көп чекиттин ордуна тик сызыктын оң жагындагы сөздөрдөн окуучулардын өздөрүнө таптырып жаздыруу. Таблица аркылуу сүйлөм түзүү, сүрөт боюнча иш жүргүзүү, сөз өстүрүү жумуштарын, ырлардын мазмунуна карата, жашылча жана анын мөмө жемиштери боюнча сөз өстүрүү жумуштар, буларга план түзүү аркылуу айтып берүү ж.б.

3-класстагы сөз өстүрүүнүн түрлөрү: сөздүк жумуштары, сүйлөмдөрдү түздүрүү жумуштары, оозеки жана жазуу речтери боюнча бири-бирине байланыштуу болгон тексттердин үстүндө иштөө. Бул жумуштарды жүргүзүүнүн формалары иштелген: сөздүк жумуштары (сүйлөм үстүндө иштөөдө, же айрым аңгемени окууда түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин окуучулардын турмушундагы сөздөр менен аныктатуу, ономим, синоним сөздөр менен иштөө, салыштыруулар, заттардын белгилерин жана кыймыл-аракеттерин окуучуларга аныктатуу, карама-каршы сөздөрдү таптыруу, байланыштуу текст менен болгон иштер), ал эми практикалык бөлүгүндө жыл мезгилдерине карата сунушталган ырлар боюнча сочинение, изложениенин планы, аларды алып баруунун методикасы, жыл мезгилдеринин календарын түзүү жумуштары берилген. 3-класстагы материалдардын ичинен таблица боюнча сүйлөм түздүрүү методикасы баалуу. Бул кыргыз башталгыч класстарында алгачкы жолу сунушталган ыкма. Учурдагы кластер деп окутуу процессинде колдонуп жүргөн ыкма. Демек, бул эмгектин баалуулугу ушунда. Биз деген сөзгө 15 сөздүн мааниси берилген. Бул сөздүн маанисине карап бала бир канча сөздүн маанисин чечмелөө менен сөзүн өстүрө алат деген жыйынтыкка келген. Мындай ыкмаларды учурда мектеп тажрыйбасында колдонууга болот. Ошондуктан бул эмгекти толуктап басып чыгаруу милдети турат.

4-класстагы сөз өстүрүү жумуштарынын үч түрү берилген. 1. Сөздүк жумуштарын окуучулардын экскурсияларга түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин аныктатуу, сөздөрдүн өтмө маанисин түшүндүрүү, карама-каршы маанидеги сөздөрдү таптыруу. 2. Бири-бирине байланыштуу болгон ангмелердин үстүндө иштөөдө сочинение түздүрүү, сүйлөм жана изложениенин үстүндө иштөө. 3. Сүйлөм түздүрүү, жалаң сүйлөмдү жайылма сүйлөмгө, жөнөкөй сүйлөмдү кошмо сүйлөмгө жана анын тескерисинче, жайылма сүйлөмдү жөнөкөй сүйлөмгө айландыруу,

ал эми буларды иш жүзүнө ашыруу үчүн практикалык сабактардын үлгүлөрү берилген. Сунуш сочинениенин, изложениенин планы, аны жүргүзүүнүн методикалык ыкмалары талданган. Окумуштуунун сочинение, изложение жазууга карата сунуштаган ыкмалары терең иштелгендигин белгилөөгө болот. Бул биринчиден, мугалимге жазуу жумуштарын пландаштырууга, экинчиден, окуучуларга үйрөтүүнүн жолдорун, үчүнчүдөн, баланын сүрөт менен иштөөдө, ырларды жаттоодо, жомоктор боюнча жазуу жумуштарын өз алдынча үйрөнүүгө шарт түзөт.

Эмгектин 4-класска арналган акыркы бөлүгү таблица боюнча сүйлөм түзүү жумуштарынын иштелмелери менен толукталган. Таблица 1-3-класстардыкына караганда бир аз татаалдаштырылган. Мисалы, бул таблица боюнча ар бир таякчанын эки жагындагы ылайыктуу сөздөрдөн таап сүйлөм түзүү тапшырмасы сунушталган.

Сени	жолдошум	бөлмөдө	Турат
Биздин	атасы	шаарда	Иштейт
Сиздин	инибиз	колхоздо	Окуйт
Анын	карындашы	жайлоодо	
	агаң	лагерде	
	эжеңиз	лагерде	
	эсен	фабрикада	

Үлгү: Анын атасы шаарда турат. Таблицага

сунуштаган тапшырмаларда окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрү да эске алынган. Ал эми окуучулар үчүн эң эле женили өзүнүн көргөнүн, же билгенин жазууга карата алардын тематикалары сунушталган. Аңгемелер боюнча чыгармачылык менен иштөө, иш кагаздарын жүргүзүүдө арыз, ишеним кат, жолдошуна кат жазуу, тил кат сыяктуу иш кагаздарын жазуунун ыкмалары каралган. Эмгектин аягында иш кагаздарынын үлгүсү берилген.

Биз жогоруда кыргыз башталгыч класстарында адабий окууга үйрөтүүнүн методикасынын теориялык, практикалык жагынан изилдеген, окутуунун методикасына арналган бир канча эмгектердин автору, педагогика илимдеринин кандидаты Султан Турусбековдун бир гана эмгеги жөнүндө сөз козгодук. Ушул эмгектин өзүндө көп жаңылыктар тургандыгы жогорудагы мисалдардан көрүүгө болот. Ал эми окумуштуунун калган эмгектерин изилдеп, аны кийинки муундун өкүлдөрүнө жеткирүү – бул келечектин иши экендигин белгилеп, макалабызды аягына чыга турсак туура болчудай.

Адабияттар:

1. Турусбеков С. 1-4-класстын окуучуларынын оозеки жана жазуу речин өстүрүүнүн жолдору. Кыргыз башталгыч класстары үчүн. – Фрунзе, 1962.
2. Турусбеков С., Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаек К. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе, 1965.

Рецензент: д.пед.н., профессор Бабаев Д.Б.